

ГЕОСТРАТЕГІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ БЛИЗЬКОГО СХОДУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ

GEO-STRATEGIC TRANSFORMATION OF THE MIDDLE EAST FROM THE PERSPECTIVE OF UKRAINIAN INTERESTS

Коппель О.А.,

*доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Пархомчук А.Д.,

*магістрант кафедри міжнародних комунікацій
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті автори визначають основні тенденції геополітичної трансформації близькосхідної регіональної системи. Їх врахування надає Україні змогу системно вибудовувати політику стосовно консолідованого простору Великого Близького Сходу. Це передбачає критичне використання досвіду інших позарегіональних держав, зокрема США, країн Європейського Союзу, КНР. На основі виокремлення етапів формування близькосхідної регіональної системи доведено, що сучасні регіональні трансформації знаходять відображення в формуванні макрорегіону «Великого Близького Сходу», який включає Близький Схід та суміжні регіони. Визначено, що система регіональних міжнародних відносин знаходиться в умовах кардинальних змін, що призводять до їх реструктуралізації, створення нового співвідношення сил та формування нових взаємозв'язків між державами.

Ключові слова: міжнародна система, геостратегія, геополітика, геостратегічна трансформація, Близький Схід, Україна, США, КНР, Російська Федерація.

В статье авторы определяют основные тенденции геополитической трансформации ближневосточной региональной системы. Их учет предоставляет Украине возможность системно выстраивать политику в отношении консолидированного пространства Большого Ближнего Востока. Это предусматривает критическое использование опыта других государств, не относящихся к данному региону, в частности США, стран-членов Европейского Союза, КНР. На основе выделения этапов формирования ближневосточной региональной системы доказано, что современные региональные трансформации находят отражение в формировании макрорегиона «Большого Ближнего Востока», включающего Ближний Восток и смежные регионы. Определено, что система региональных международных отношений подвержена кардинальным изменениям, которые приводят к реструктуризации региональных отношений, созданию нового соотношения сил и формированию новых взаимоотношений между государствами.

Ключевые слова: международная система, геостратегия, геополитика, геостратегическая трансформация, Ближний Восток, Украина, США, КНР, Российская Федерация.

In the article, the authors determine the main trends of geopolitical transformations of the Middle East regional system. Their consideration should enable Ukraine to systematically build policy towards the consolidated space of the Great Middle East. This supposed the critical usage of the experience of other non-regional states, in particular the United States, the European Union countries, the People's Republic of China. Based on the allocation of the stages of formation of the Middle East regional system, it has been proved that modern regional transformations are reflected in the formation of the macro-region of the "Great Middle East", which includes the Middle East and its adjacent regions. It is determined that the system of regional international relations is in the context of radical changes that will lead to the reorganization of regional relations, the creature of a new balance of forces and the formation of new interconnections between the states of region.

Key words: international system, geostrategy, geopolitics, geostrategic transformation, Middle East, Ukraine, USA, PRC, Russian Federation.

Постановка проблеми. Складність політичних процесів у регіоні Близького Сходу та зростаюче залучення до них великої кількості позарегіональних держав потребує від України вдосконалення відповідної стратегії з урахуванням його геостратегічної трансформації, яка нині ввійшла у кульмінаційну фазу. Близькосхідний регіон залишається одним із ключових регіонів світової політики, зоною складного перетинання інтересів та супер-

ництва великих держав, зовнішньополітичної активності світових центрів сили, хоча і не розглядається як один із найбільш впливових суб'єктів у сучасній міжнародній системі.

Актуальність теми зумовлена необхідністю більш глибокого та предметного дослідження геостратегічної трансформації близькосхідного регіону, що неможливо без урахування політики позарегіональних держав, які протягом тривалого часу

виступали там як системоутворюючі елементи міжнародних відносин, значною мірою визначаючи їх розвиток у цьому регіоні, з огляду на його стратегічну, енергетичну, торгово-економічну та культурно-релігійну цінність, та критичного використання їх досвіду. Цей регіон став місцем найбільшої активності як глобальних держав, так і інших позарегіональних країн, які значною мірою впливають на розвиток міжнародних відносин як у регіональному, так і у глобальному вимірі.

Перенесення основної ваги в оформленні просторів на регіональний рівень зумовлює трансформацію регіональних процесів, а міжрегіональні зв'язки призводять до укрупнення міжнародно-політичних просторів. До процесів, що відбуваються на Близькому Сході, залучаються країни Південної Європи, Південної та Східної Азії. Регіональні трансформації знаходять відображення в формуванні макрорегіону «Великого Близького Сходу», який включає Близький Схід та суміжні регіони. Хоча виокремлення цього макрорегіону являє собою певний аналітичний конструкт, разом із тим спільні політико-економічні тенденції дають змогу зробити висновок щодо поступового укрупнення регіонального простору. Ключовими в цьому плані виступають фактори регіональної взаємозалежності, фактори колективної ідентичності, становлення регіонального порядку як сукупності механізмів підтримання безпеки.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є визначення основних тенденцій геополітичної трансформації близькосхідної регіональної системи, врахування яких дасть змогу Україні системно будувати політику стосовно консолідованого простору Великого Близького Сходу, що передбачає критичне використання досвіду інших позарегіональних держав. Дослідження цих питань актуалізує той факт, що значення Близького Сходу в структурі стратегічних інтересів України об'єктивно має тенденцію до зростання, свідченням чого є певні позитивні зрушення у відносинах з окремими державами регіону, водночас до сьогодні як на державному, так і на науково-аналітичному рівнях йому не було приділено належної уваги. Як відсутність чіткої і комплексної стратегії системного забезпечення своїх інтересів у більш широкому просторі, так і виваженої самостійної стратегії поведінки України в цьому регіоні значною мірою пояснює, що вона проводить там переважно епізодичну двосторонню і часто непослідовну політику, без належного урахування його специфіки та змін в архітектурі міжнародних відносин. В Україні, на жаль, бракує і комплексних досліджень із зазначеної проблеми, а в наявних публікаціях аналізуються лише окремі аспекти співробітництва України з державами Близького Сходу [1].

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично для міжнародних відносин було характерним домінування вертикального типу організації простору, найвищою фазою якого став європоцентричний світ, коли малі та середні країни організовувалися навколо нечисленної групи великих держав, які контролювали через вертикальні зв'язки решту держав у Європі та свої великі колоніальні імперії. Історія питання окреслення меж регіону свідчить, що поняття «Близький» та «Середній» Схід були європоцентричними і не враховували власне внутрішні регіональні процеси. Розуміння їх етимології можливе тільки в контексті політики позарегіональних держав, які протягом тривалого часу виступали як системоутворюючі елементи міжнародних відносин у цій регіональній системі. Саме так ці питання розглядаються в працях П. Білджина [2], Р. Девідсона [3], М.Р. Джалілі та Т. Келнера [4], С. Коппеса [5], О. Коппель [1], Дж. Шарпа [6] та ін.

Для повноцінного розуміння особливостей сучасного етапу розвитку регіону авторами використані праці М. Лінча [7], Г. Кіссінджера [8], Ф. Холлідея [9] та П. Кокберна [10]. Однак можемо констатувати відсутність публікацій, які повністю присвячені предмету нашого дослідження.

Для досягнення зазначеної мети та завдань міжнародні процеси розглядаються крізь призму системного підходу. Регіональний рівень зовнішньополітичної практики формує контури головних осей взаємодії в сфері світової політики з урахуванням системності, взаємозалежності, специфіки регіональних зв'язків країн, що включаються в поняття «Великий Близький Схід», під яким ми розуміємо не ідеологічний проект демократизації країн регіону, висунутий адміністрацією Дж. Буша молодшого після початку війни в Іраку або російські проекти «Великого Близького Сходу» чи «Розширеного Близького Сходу», а регіональний простір Близького та Середнього Сходу та суміжних регіонів, об'єднаний спільними проблемами.

Перші ознаки формування близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин як периферійної щодо центральної Версальсько-Вашингтонської системи стають помітними вже після закінчення Першої світової війни. Версальська система мирних договорів закріпила територіальні зміни внаслідок розпаду Османської імперії, зафіксувала нову геополітичну карту регіону, переосмисливши Близький Схід у рамках Вестфальського порядку як мозаїку держав – концепт, який до цього часу не входив до політичного словника регіону [8, с. 93]. Відносини між державами визначались вестфальським підходом, заснованим на балансі сил. Аятола Хомейні вважав, що карта Близького Сходу ХХ ст. була фальшивим і неісламським творінням «імперіалістів» і «тиранічних корисливих правителів», які відокремили

різні сегменти ісламської умми та штучно створили окремі нації, тому усі політичні інститути є нелегітимними [8, с. 125].

Після закінчення Другої світової війни активізуються процеси формування регіональної підсистеми, яка відтворювала системні якості, особливості, закономірності функціонування і розвитку глобальної системи, була в усіх аспектах підсистемою Ялтинсько-Потсдамської системи, з огляду на що для розуміння логіки міжнародно-політичних процесів в її межах ключовим було поняття біполярності.

Наступний, третій етап формування регіональної підсистеми на Близькому та Середньому Сході як певної політико-географічної цільності з іманентними їй принципами функціонування й взаємодії з зовнішнім світом був пов'язаний із подіями 60-х рр. ХХ ст., поштовхом до чого стало рішення Великої Британії щодо виводу своїх збройних сил із району Перської затоки й утворення там нових незалежних держав. В американській та західно-європейській літературі точилась дискусія стосовно визначення меж регіону. Зокрема, в США передбачалось розширення там сфери американського впливу і відповідне розширення змісту терміна «Близький Схід».

Невизначеність щодо термінології продовжує спостерігатися у Держдепартаменті Сполучених Штатів. Відповідний територіальний підрозділ Держдепартаменту називається Бюро близькосхідних справ (Bureau of Near Eastern Affairs). До сфери відповідальності Бюро належать Марокко, Алжир, Туніс, Лівія, Єгипет, Ізраїль, Ліван, Сирія, Йорданія, Ірак, Іран, Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман та Ємен. Одночасно широко вживається й термін «Середній Схід» [4, с. 119–125].

Сучасний етап формування регіональної підсистеми міжнародних відносин розпочинається після розпаду Ялтинсько-Потсдамської міжнародної системи. Еволюція міжнародної системи після завершення біполярного протистояння вивільнила системоутворюючий потенціал регіонального рівня міжнародних відносин. Для постбіполярного періоду характерна інша структура взаємодії глобального та регіонального, адже світовий порядок сьогодення визначається не лише завдяки діям лідера (США), але навіть більшою мірою у взаємодії між численними регіональними системами. Характерними ознаками цього етапу розвитку Близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин, однієї з найбільш складних, гетерогенних, неоднорідних та конфліктних, стали нестабільність її геополітичного простору, детериторизація, проявами якої стали, як зазначає Ф. Холлідей, «розмивання» державного суверенітету, перегляд кордонів, розпад державності на плеємні і релігійні одиниці (Сирія, Ліван, Лівія),

формування складної і невизначеної конфігурації геополітичних сил [9, с. 229–235]. П. Кокберн і Ф.Холлідей акцентують на транснаціоналізації, «війнах нового покоління» і формуванні квазідержавних утворень внаслідок дій транснаціональних акторів [9, с. 229–235; 10]. М. Лінч вважає, що демократизації в цій системі були властиві швидше деструктивні характеристики та наслідки [7, с. 87].

Боротьба між глобальними силами за економічний і політичний контроль за процесами в регіоні перейшла у нове коло конфронтацій і серйозно впливає на стабільність і безпеку в Європі і світі. Окрім традиційних сил, що прагнуть до консолідації і формування ісламської моделі порядку, за встановлення контролю над основними транспортними коридорами в регіоні ведуть гостру політичну та економічну боротьбу чотири групи гравців – США, РФ, КНР і європейські країни. Кожна з них спирається на підтримку відповідних внутрішніх політичних сил. Їх аналіз дає змогу визначити перспективи майбутнього розвитку регіону і таким чином зорієнтувати власне українську політику.

В умовах постбіполярності США обрали курс на здійснення широкомасштабної трансформації регіону Близького і Середнього Сходу, що дало підстави говорити про реалізацію ідеї укрупнення геополітичних просторів. Американський сценарій «Великого Близького (Середнього) Сходу» (GMEI) почали розробляти ще в 1996 р., він передбачав створення єдиного геополітичного регіону із чотирьох субрегіонів – Центральної Азії в складі 5 країн, Закавказзя в складі 3 країн, Близького Сходу – арабські країни та Ізраїль і Західної Азії – Іран та Туреччина. Основними авторами цієї концепції стали відомі політики і урядовці США Г. Кіссінджер, Г. Допрет, Д. Рамсфельд, Д. Чейні, К. Райс, Р. Перл, П. Вулфовіц, М. Гроссман, які виходили з того, що західна демократія як універсальний засіб державного управління забезпечує модернізацію, процвітання, справедливість і діалог культур. Адміністрація Дж. Буша-молодшого намагалася органічно поєднати у новій стратегії дві основні складові частини – боротьбу з міжнародним тероризмом і трансформацію регіону шляхом проведення комплексу соціально-економічних і політичних реформ. На саміті вісімки на Сі-Айленді в штаті Джорджія в червні 2004 р. було затверджено план Партнерства заради прогресу і загального майбутнього з розширеним регіоном Близького (Середнього) Сходу й Північної Африки (The Broader Middle East and North Africa).

Позиція впливових позарегіональних гравців зазнала певної еволюції і мала свої особливості. Якщо раніше присутність США в регіоні сприймалась як головна гарантія безпеки шляхів постачання енергоресурсів на світовий ринок, то після

подій 11 вересня 2001 р., військового втручання в Іраку в 2003 р., Арабської весни та сирійської кризи ситуація змінилась. Виокремлення тенденції до послаблення впливу США на близькосхідному напрямі не свідчить про його згорання, доказом чого є останні кроки адміністрації Д. Трампа, які потребують окремого і більш детального аналізу.

Особливо цікавими є політика інших позарегіональних гравців на Близькому Сході та співвідношення сил регіональних акторів, що в підсумку справляє кумулятивний вплив на конфігурацію сил в регіоні.

Найбільш активну регіональну політику в галузі забезпечення безпеки і підтримки США проводила Велика Британія. Франція та Німеччина підтримують стратегію співробітництва у регіоні багатьох міжнародних гравців.

З 1991 р. у Російській Федерації визнали, що вона «далека від того, щоб проводити активну політику в регіоні арабського світу та на Близькому Сході» [12, с. 38]. У Концепції зовнішньої політики Росії 2000 р. вже не зустрічається термін «Близький та Середній Схід», натомість вживається «Близький Схід», до якого, зокрема, належать Перська затока та Північна Африка [13]. У Концепції зовнішньої політики Російської Федерації 2016 р. та проєкті В. Путіна «Повернення Росії на Схід» знайшла відображення активізація політики РФ у регіоні [14]. Формування такої системної стратегії було обґрунтоване російськими дослідниками О. Воскресенським [15; 16], С. Лузяниним [17], Є. Сатановським та О. Ткаченком [18], в працях яких містився комплексний аналіз регіонального простору так званого «Великого Близького Сходу» (регіонального простору Близького та Середнього Сходу, а також суміжних територій). У російській політології використовувалось і поняття «Розширений Близький Схід», під яким розумілась сукупність таких регіонів, як Середній Схід (Іран, Афганістан, Туреччина), «класичний» Близький Схід (Сирія, Ірак, Ізраїль, Палестинська Автономія, Йорданія, Ліван, Єгипет), країни субрегіону Перської затоки і район Магрибу [18, с. 40].

На сучасному етапі РФ перейшла від тактики до стратегії повернення на Близький Схід у політичній, військовій, економічній та гуманітарній сферах, робить спроби збалансувати відповідну роль США, про що свідчать налагодження партнерства з Саудівською Аравією та іншими членами РСАДПЗ зокрема на основі просування ідеї «експорту безпеки», активне співробітництво з Іраном та Туреччиною, збройне втручання в Сирії.

Прагнення КНР до системного забезпечення своїх інтересів у ширшому просторі знайшло відображення в підході до визначення меж регіону в контексті Західної Азії та Північної Африки. Як у Міністерстві закордонних справ КНР, так і

в Міністерстві комерції цими проблемами опікуються Департаменти Західної Азії та Африки. Китайська «політика балансування та вибіркової підтримки сторін» успішно враховувала складний комбінований характер близькосхідної регіональної системи, передбачала «неприєднання» до різних угруповань країн у межах регіону і недопущення військового «переділу сфер впливу», створення альтернативи впливу інших зовнірешіональних акторів на основі використання можливостей китайської економіки і сприяла створенню багатоврівневої системи двостороннього та багатостороннього співробітництва з усіма державами регіону.

В Україні з 24 вересня 2001 р. Указом Президента було запроваджено інститут Повноважного представника України на Близькому та Середньому Сході. Офіційно до Близького та Середнього Сходу зараховують Лівію, Єгипет, Ізраїль, Палестинську Автономію, Ліван, Сирію, Ірак, Іран, Афганістан, Саудівську Аравію, Ємен, Йорданію, Оман, Ємен, Кувейт, Бахрейн, Катар, ОАЕ [19].

Таким чином, «Близький» або «Середній» Схід тривалий час сприймався не стільки як об'єктивно наявний політико-географічний регіон, а як інтелектуальна конструкція, яка в певний час за певних обставин означала простір на стику Європи, Азії та Африки, де реалізувалася політика позарегіональних держав. Головним критерієм тлумачення цих понять протягом минулого століття були стратегічні інтереси позарегіональних держав, майже кожна з яких мала власний варіант сприйняття меж регіону.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, необхідними умовами формування і реалізація зовнішньополітичної стратегії України на Близькому Сході є врахування як специфіки міжнародних зв'язків та зовнішньополітичної орієнтації країн регіону, так і економічних та політичних інтересів зовнірешіональних держав. За основу, крім географічних факторів, має прийматися вся сукупність політичних, військово-політичних, економічних, культурних та релігійних проблем. Широке трактування географічних меж регіону враховує, крім географічних, чинники історичного, політичного, військово-політичного, релігійного та економічного характеру. Це передбачає включення всіх країн-членів Ліги Арабських Держав, у тому числі й північно-африканських. Правомірність включення до регіональної системи Ірану і Туреччини пов'язана з характером їх взаємодій у регіоні на сучасному етапі його розвитку та їх суттєвим значенням як регіональних «центрів сили».

Характерними ознаками сучасного етапу розвитку близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин, однієї з найбільш складних, неоднорідних та конфліктних, стали: нестабільність її геополітичного простору; дете-

риторизація, проявами якої стали «розмивання» державного суверенітету, перегляд кордонів, розпад державності на племінні і релігійні одиниці (Сирія, Ліван, Лівія), формування складної і невизначеної конфігурації геополітичних сил; транснаціоналізація, «війни нового покоління» і формування квазідержавних утворень як наслідок дій транснаціональних акторів; переформатування альянсів у регіоні; нова геополітична роль ісламського фундаменталізму, внутрішньо-ісламський геополітичний і ідеологічний конфлікт; посилення регіональної нестабільності, яку пов'язують із можливим переглядом політичної карти Близького Сходу. Аналіз сучасного стану міжнародних відносин у регіоні, дослідження факторів його дестабілізації дає змогу зробити висновок, що гетерогенність регіону та загострення проблеми безпеки в майбутньому залишаться важливим негативним чинником як на регіональному, так і на глобальному рівні.

На відміну від США, Україна не є «великою державою», а отже, її схеми бачення близькосхідної реальності не можуть не відрізнятися від запропонованих конфронтаційних стереотипів. Наслідування останніх означало б і прийняття відповідних схем зовнішньополітичної поведінки, що, можливо, і було б на користь інтересам великих держав, але зовсім не обов'язково піде на користь національних інтересів України. Україна має враховувати наявні реалії і проводити гнучку зовнішню політику відповідно до обставин, не втрачаючи при цьому своїх стратегічних інтересів. Головним завданням української політики в регіоні варто вважати забезпечення збалансованості зовнішньополітичного курсу. Політичний курс України на Близькому Сході має сприяти розвитку економічного співробітництва з усіма дер-

жавама регіону. Але в умовах наявних протиріч це вимагає максимально гнучкого підходу щодо окремих країн, а також визначення певних пріоритетів та їх ієрархії.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У реалізації своїх стратегічних інтересів у близькосхідному регіоні Україна стоїть перед вибором серед наявних моделей геополітичного мислення. Україна не може беззастережно прилучитися до американської схеми бачення проблем регіону, так само як і сприйняти модель арабського націоналізму або ісламізму. Для України як європейської держави і такої, що прагне до включення в усі європейські структури, привабливою є європейська модель мислення, яка створює підґрунтя для узгодження інтересів країн із різним рівнем соціально-економічного розвитку і різними типами культури. Це означає, що у разі розходження позицій різних держав, що мають тут свої інтереси, Україні важливо узгоджувати свою лінію поведінки, насамперед, з європейськими країнами, переважно дотримуючись тактики невизначеності щодо чутливих питань регіону. Це, до речі, притаманне і китайській моделі «балансування та вибіркової підтримки сторін».

Останні події поставили систему регіональних міжнародних відносин перед кардинальними змінами, що приводять до реструктуризації регіональних відносин, створення нового співвідношення сил та формування нових взаємозв'язків між державами регіону, які мають стати об'єктом окремого наукового дослідження. Без розробки науково обґрунтованої стратегії відносин із країнами «Великого Близького Сходу», розширення участі у близькосхідних політичних процесах буде неможливо повністю реалізувати там стратегічні інтереси України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України : Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки; відп. редактор Б.О. Парахонський. Київ; ПЦ «Фоліант», 2008. 591 с.
2. Bilgin P. Inventing Middle East's? The Making of Regions through Security Discourses. The fourth Nordic Conference on Middle Eastern Studies: The Middle East in Globalizing World. Oslo, 13–16 August 1998. 168 p.
3. Davison R.H. Where Is The Middle East? *Foreign Affairs*. 1960. Vol. 38. № 4. P. 657–668.
4. Djalili M.-R., Kellner Th. Moyen-Orient, Caucase et Asie centrale: des concepts géopolitiques à construire et à reconstruire? *Central Asian Survey*. 2000. № 19(1). P. 119–127.
5. Koppes C. Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term Middle East . *Middle Eastern Studies*. 1976. № 12. P. 95–98.
6. Sharp J.M. The Broader Middle East and North Africa Initiative: An Overview. CRS Report # RS22053. 2005. February 15. 121 p.
7. Lynch M. The new Arab wars. Uprisings and anarchy in the Middle East. Public Affairs. New York, 2016. 284 p.
8. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / Пер. с англ. Н. Коваль. Київ : Наш формат, 2017. 320 с.
9. Halliday F. The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology. Cambridge University Press, 2017. 374 p.
10. Cockburn P. The age of Jihad. Islamic State and the Great War for the Middle East. VERSO. London–New York, 2017. 473 p.

11. Foreign Relations of the United States: 1964–1968. Volume XXI. Near East Region. Department of State. Washington, DC. URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxi/a.html.

12. Косач Г., Мелкумян Е. Ближний Восток в российской внешней политике. *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. № 9. С. 37–41.

13. Концепция внешней политики Российской Федерации. URL: <http://www.in.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272beefa34209743256c630042d1aa/fd86620b371b0cf7432569fb004872a7?OpenDocument>.

14. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.). Министерство иностранных дел Российской Федерации. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptlCkV6BZ29/content/id/2542248.

15. Воскресенский А.Д. «Большая Восточная Азия». Мировая политика и энергетическая безопасность. Москва : ЛЕНАНД, 2006. 128 с.

16. Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений : учебное пособие / под ред. А.Д. Воскресенского. Москва : МГИМО, 2002. 528 с.

17. Лузянин С.Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004–2008 гг.). Москва : АСТ: Восток-Запад, 2007. 447 с.

18. Ткаченко А.А. Большой Ближний Восток: реформы и проблемы безопасности. *Ближний Восток и современность*. Москва, 2007. С. 12–18.

19. Про призначення Є. Микитенка Повноважним представником України на Близькому та Середньому Сході : укази Президента України від 18.02.2003 р. № 136/2003.

20. Про призначення В. Нагайчука Повноважним представником України на Близькому та Середньому Сході : укази Президента України від 24.09.2001 р. № 894/2001.